

Berényi Dénes

Korunk válságának okait kutatva — Fukuyamatól Kortenig és azon túl

A Szovjetunió összeomlása — gyakorlatilag puskalövés nélkül — mindenkit váratlanul ért. Az eufória, a Fukuyama-féle hurrá-optimizmus a „történelem végéről”, a liberális demokrácia, a parlamentarizmus világméretű diadaláról azonban nem tartott sokáig.¹ Azóta is egészen napjainkig — túlzás nélkül — egyre-másra jelennek meg mai világunk válságáról szóló könyvek Korten² szinte már klasszikussá vált könyvétől kezdve Martin-Schuman³, Forrester⁴, Badie-Smouts⁵, Huntington⁶ vagy Soros György⁷ könyvéig, hogy csak néhányat említsünk. Más kérdés, hogy mind a válság mibenlétét, mind a kiutat belőle nagyon különbözőképpen látják, ha egyik-másik esetben van is köztük bizonyos átfedés.

Közülük négy (Korten, Martin-Schumann, Forrester és Soros) a maguk sajátos megközelítésében ugyan, de a probléma lényegét, a mai világ válságának okát a globális kapitalizmusban, a multinacionális cégek világuralmában látják, és ennek a „fejlődésnek” az „eredményeit” mutatják be. Ezeket a tőkés társaságokat csak a profit érdekli és mozgatja, ők „a társadalom és az ökológiai önpusztításhoz vezető globális gazdaságpolitika gazdái”, ahogy Korten megfogalmazza. Majd később ezt írja: „A kapitalizmus ... olyan óriási tőkés társaságok és pénzügyi intézmények kezébe engedi át folyamatosan a tulajdonosi jogokat, amelyek a felelősség teljes hiányát mutatják...”. (Kiemelés a cikk szerzőjétől.)

Martin-Schumann szerint a globalizáció a világpiac erőinek „elszabadulása”, „az állam gazdasági hatalomfosztása”. A távközlési technika mai fejlettsége mellett a tőzsde, a pénzpiac teljesen elszakadt a reális gazdasági folyamatoktól. A világ egyik feléből a másikba a nap huszonnégy óráján keresztül mennek az üzenetek, folynak az „üzletkötések”, az egész egy globális szerencsejáték képét mutatja.

Mindennek azután szörnyűek a következményei. Az a sikeres menedzser, aki több profitot termel. Hogy hány munkást bocsát el, hogy hány család megy tönkre, az nem az ő gondja. Kialakul az ún. „20%—80% társadalma”, amelyben a társadalom 20%-a egyre gazdagodik, 80%-a pedig egyre szegényebb lesz. A nagyvállalatok egyre „karcsúsítják” magukat, az elbocsátásokon

kívül kisebb vállalatokat hoznak létre egyes részlegeikből. Ezek általában teljesen hozzájuk vannak kötve termékeikkel, és ezért a multinacionálisok nyugodtan lenyomhatják azt az árat, amit az ilyen vállalatoknak beszállított termékeikért fizetnek. Mivel azonban a szóban forgó kis vállalatoknak is nyereséget kell produkálniuk, a dolgozók bérét még alacsonyabbra csökkentik. A dolgozók pedig örülnek, hogy egyáltalán megmarad a munkájuk. Így jön létre az a helyzet, hogy az USA-ban 30 millióan, Németországban pedig 8 millióan élnek a szegénységi küszöb alatt. Egyre nagyobb számú a csak ideiglenesen alkalmazottak száma, hiszen a munkanélküliek seregéből bármikor vehetnek fel munkásokat. A képhez még hozzátartozik, hogy pl. Kalifornia államban többet költenek börtönökre, mint kulturális célokra.

Soros György a pénz világát közelről ismeri, hiszen mesés vagyont spekulációval szerezte. Megállapításai azonban nem kevésbé kemények, ha nem is olyan sok adattal alátámasztottak, mint az előbbi könyvek esetében. Szerinte „...a kizárólagosan piaci erőkön alapuló kapitalizmus olyan veszélyt jelent a nyílt társadalomra, ami manapság ... ártalmasabb, mint bármiféle totalitárius ideológia”. Arról van szó, hogy a profit behatolt az élet olyan területeire, mint a családi élet, az erkölcs, a művészet, és szétbomlasztja azokat. Másrészt rá kellett jönnie, hogy az ún. nyílt társadalmat, amiért alapítványain keresztül olyan sokat küzdött, nemcsak a diktatúra, de a törvényes rend meggyengülése, az anarchia is fenyegeti. Nem győzi hangsúlyozni, hogy a profit-, a pénzszerzés önmagában nem emberhez méltó cél: „...a profitszerzés morális kötelezettséggé nőtte ki magát...”, „...a monetáris értékek átvették a belső értékek szerepét...” Ezért „nem kevesebbet jósolok, mint a globális kapitalizmuson alapuló világrend küszöbön álló felbomlását” — írja.

A négy könyv közül talán a legszenvedélyesebben és a legradikálisabban *Forrester* közelíti meg a kérdést. Ahogy írja: ebben a gazdasági rendszerben az emberek jogfosztottakká válnak, pusztá figurákká egy kisebbség kezében. „Számukra a pénzforgalom a fontos, a gazdasági játékok, emellett minden más háttérbe szorul.” „Ezek az üzletek nem hoznak létre 'vagyon' vagy valószínűségi termékeket. Ezeknek az üzleteknek a megkötéséhez nincs szükség irodaházakra, személyzetre, néhány telefonnal és számítógép segítségével egy-kettőre tető alá lehet hozni egy virtuális üzletet.”

De mi a terápia, amit ezek a szerzők ajánlanak, mit kell tennünk szerintük, hogy a társadalom ebből a válságból ki tudjon lábalni? A különböző szerzőknél a javasolt utak-módok meglehetősen különbözők.

Korten javaslata szerint a civil társadalmat, a civil szerveződéseket kell erősíteni, amelyek szembe tudnak szállni a még oly erős multinacionális vállalatokkal is, pl. úgy, hogy nem dőlnek be a hirdetéseknek, és nem vásárolnak bizonyos árukat. A másik „gyógyír”, amit ajánl, a helyi gazdaság megerősítése. Ezt a mozgalmat nevezi „ökológiai forradalomnak”. „Az Ökológiai Forradalom irányelvei vállalkozás- és piacbarát jellegűek, de a helyi vállalkozásokat és piacokat a globális elé helyezik”. „Az a cél, hogy határt szabjunk a legnagyobb tőkés társaságok hatalmának és szabadságának a demokrácia, az emberek és közösségek jogainak és szabadságának visszaállítására érdekében.”

A kiút keresésében vannak bizonyos rokon vonások Martin és Schumann, valamint Soros megállapításai között. Mindkét könyv kiemeli,

hogy míg a multinacionális vállalatok valóban globálisan működnek — a Coca-Cola, a McDonald's szinte az őserdőbe is eljut —, addig hiányoznak a megfelelő „ellensúlyok”, pl. az erős, nemzetközi összefogásra képes szak-szervezetek. Martin és Schumann szerint a kormányok nem teljesítik azt a feladatot, amiért megválasztották őket: a társadalom érdekeinek védelmét. A neoliberais ideológia nevében minden korlátot éppen ők bontottak le, és „most mint tanácstalan bűvészinások panaszkodnak, hogy nem tudnak már parancsolni a szellemeknek, akiket ők meg elődeik szabadítottak ki a palackból”. Másrészt egy-egy állam nem elég erős ahhoz, hogy a nemzetközi tőke nyomásának ellen tudjon állni. Ezért ők sokat várnak pl. az Európai Uniótól, amelynek — szerintük — már lesz annyi ereje, hogy teljesítse azt a funkciót, amelyet a társadalom e vonatkozásban elvár tőle. Soros pedig így fogalmaz: „Globális gazdaságban élünk, miközben globális társadalmunk politikai szervezettsége siralmas”. „... a politikai, illetve szociális alapegység nemzeti szintű maradt”. Végül megállapítja: „Abban biztos vagyok, hogy a globális kapitalizmus napjai, hacsak nem ismerjük fel hiányosságait, és nem teszünk meg mindent időben a kijavítása érdekében, meg vannak számlálva.” „Arról van ugyanis szó, hogy a vak profitszerzés végül is szétrombolja, leépíti magát a társadalmat is.”

A radikális Forrester nem elégszik meg reformokkal, civil szerződésekkel és hasonlókcal. Szerinte teljesen új társadalmi berendezkedésre van szükség, hiszen a jelenlegi tudományos-technikai fejlődés lehetővé teszi, hogy kevesebb munkát kelljen az egyes embernek végezni, és nagyobb teret kapjon a tudás, a műveltség, a tartalmas időtöltés. Most a tudomány és technika által megteremtett lehetőségek kevesek javát, gazdagodását szolgálják. Hogyan lehet a fenti célokat elérni? Nem mondja ki, nem írja le kifejezetten, de az olvasóban önkéntelenül is megfogalmazódik, hogy ezt csak a jelenlegi társadalmi rendszer szétrombolásával, azaz „klasszikusan” forradalommal lehet megvalósítani. A „forradalmi” szónak, pláne a maga klasszikus értelmében, nagyon rossz ma a csengése. Bibó István szerint a forradalmak olyan sokat rombolnak, hogy igen hosszú idő kell ahhoz, amíg a forradalom után egy társadalom megint eléri a korábbi civilizációs szintet. Tehát bár-hogy is fogalmazzuk meg a kiutat, az elérendő célt, valószínűleg a reform, a jól átgondolt, előkészített reform útját célszerű keresnünk.

Merőben másképp látja a mai világ problémáit és annak okait *Huntington*. Szerinte szó sincs valójában globalizálódásról se a szó jó, se rossz értelmében, hanem az emberiség civilizációkra különül el, és az ezek közötti kapcsolatok és ellentétek az események valódi rugói. Se a kóla, se a számítógép elterjedése, se hasonlók ne tévesszenek meg bennünket. „A hidegháború viszonylag egyszerű bipolaritását egy többpólusú, multicivilizációs világ sokkal bonyolultabb kapcsolatrendszerre váltja fel.” Az elmúlt évtizedek bipolaritása csak időlegesen fedte el az embercsoportok közti, valódi civilizációs különbségeket. A jobb híján nyugati civilizációnak (a népek katolikus—protestáns valláson alapuló civilizációs-kulturális közössége) nevezett népek csoportja, amelyik évszázadokon keresztül agresszivitásával igyekezett rányomni a bélyegét (és stílusát, hatalmát) más országokra, más civilizációjú népekre, kifáradóban van. Más civilizációt egyre jobban a saját lábukra állnak, és a modernizációt a saját civilizációs gyökereikre építve valószínűleg meg. „Modernek leszünk ugyan, miközben megőrizzük önmagun-

kat!” Az ún. emberi jogok is — legalább is ma hangoztatott formájukban — főként a nyugati kultúra jellegzetességeit viselik magukon. Más, pl. a keleti kultúrák az individuális jogok elé helyezik a közösség érdekeit és a szólás-, a gyülekezési, a sajtó- és vallásszabadság hiányzik fogalomkörükből. A kínai (konfucianus), az iszlám civilizáció, illetve ezek országai egyre kevésbé hajlandók elfogadni a Nyugat gyámkodását. Ezen kívül beszélhetünk még ortodox (ortodox keresztény), japán, afrikai, latin-amerikai, hindu civilizációkról. Ezek közül egyesek közelebb, mások távolabb állnak egymástól, és a jövőben lehetséges, hogy egyik vagy másik, amelyek közelebb állnak egymáshoz, összeolvadnak. Így pl. a nyugati és a latin-amerikai. Mindenesetre úgy látszik: „A nyugati ideológiák uralta 'progresszív korszak végének' vagyunk tanúi, és egy olyan korszak küszöbéhez érkeztünk, melyben az eltérő civilizációk sokasága kölcsönösen egymásra hat, egymás mellett él és egymáshoz alkalmazkodik.”

Hogy a Huntington-féle felfogás mennyire kezd előtérbe kerülni, arra jellemző, amit Peter Neuner⁸, müncheni katolikus teológus professzor ír azokról a kihívásokról, amelyekkel ma a kereszténység szembe találja magát: „Olyan kultúrákkal találkozik..., amelyek semmiképpen sem alábbvalók nála, sőt némelyik régebbi és hosszabb hagyományt tud felmutatni, mint a kereszténység, főként Indiában és Kínában. Kelet-Ázsiában jelenleg olyan folyamat zajlik, amely egyes-egyedül a hellénizálódással hasonlítható össze: 1500 év óta először került a kereszténység újból abba a helyzetbe, hogy a vele találkozó kultúrát nem alapvetően átalakítja és a nyugati gondolkodásnak megnyitja, hanem üzenetét az új kultúrában, annak gondolkodásmódja szerint kell kifejeznie.”

A civilizációk mélyén a vallások vannak, ezek képezik a civilizációk-kultúrák (ne feledjük a kultúra és a kultusz szavak lényegi kapcsolatát) valódi alapját. „Az emberiség ezeréves történelme tanúskodik arról, hogy a vallás nem 'apró különbség', hanem valószínűleg a legnagyobb és legmélyebb nézetbeli eltérés, ami emberek között létezhet.”

A mindennapi események a felszín, amely mögött évezredes civilizációs meghatározottságok vannak. Huntington — a Kommunista Kialtvány analógiájára — egyenesen úgy fogalmaz: „Az emberiség történelme a civilizációk története.”

Nehéz lenne tagadni a civilizációk jelentőségét az emberiség életében és történelmében. Hogy azonban ez lenne a fő és szinte egyetlen meghatározó, az legalább is vitatható. Másrészt nehéz lenne megmondani, hogy a tudományos-technikai fejlődés nem hatja-e annyira át az egész emberiséget, hogy végül is kialakul majd egy új — nem nyugati, hanem egy valóban új — világcivilizáció. Hiszen tagadhatatlan, hogy a mai hírközlő és közlekedési eszközök úgy összekapcsolják egymással az egymástól távol élő közösségeket, úgy behálózzák a Földet, mint még soha az emberiség történelme folyamán. Ezzel kapcsolatban fel lehet vetni azt is, hogy vajon a nyugati civilizáció mennyire hatja át ma a Nyugatot egészében. Mindenesetre ne feledjük: „Az egyetemes civilizáció elmélete a nyugati civilizáció jellegzetes terméke”. Akárhogy is van a dolog valójában, Huntington szerint: „Az elkövetkező időszakban a világ békéjét leginkább a civilizációk összecsapása fenyegeti, és a világháború veszélyét egyedül a civilizációk segítségével létrehozott nemzetközi rend háríthatja el.” „Egy civilizációs világ csak úgy tud továbbfejlődni,

ha az univerzalizmusról lemondva elismeri a sokszínűséget, és a közös jellemzőket kezdi keresni.” Tehát a „civilizációk összecsapása” a veszélyforrás az emberiség számára és nem a multinacionális vállalatok globális profitéhsége? Persze a kettő végső soron nagyon is összefügghet egymással.

Míg Huntington kétségtelenül beszél veszélyekről és összecsapásokról, mégis a bipoláris világ felbomlása után a különböző civilizációk alapján — ha konfliktusokkal terhesen is — valahogy mégis újrarendeződni látja a világot. *Badie-Smouts* szerint viszont „a nemzetközi rend inkább a szétesés, mint a civilizált közösség ideálja felé halad”.

Az állam, amelytől az oktatással, szolgáltatásokkal, infrastruktúrával, gazdaságpolitikával, illetve munkával kapcsolatos igények kielégítését vár-nánk, és amelyik európai fogalmak szerint a világ számos helyén ma sem alakult ki igazán, egyre jobban veszít erejéből, jellegéből és ún. szuverenitásából. Nemcsak a multinacionális vállalatok, de a különböző nemzetközi szervezetek, mozgalmak, a vallási újjáéledés és az egyházak, mind-mind „felülről” járulnak hozzá az állam jelentőségének csökkentéséhez. Meg kell jegyeznünk, hogy mások (pl. Forrester, Martin-Schumann, Korten stb.) álláspontjával szemben a multinacionális vállalatokat nem tartja valami „ördögi” szervezetnek: „Tévednénk azonban, ha a transznacionális hálózatokat okkult és mindenható hatalmakként képelnénk el, melyek teljes mértékben kicsúsznak az állam befolyása alól.” Az illegális fegyver- és drogkereskedelem minden bizonnyal veszedelmesebb. De az állam ellenőrzése alól kibújnak a kommunikációs műholdak és rádióadások vagy az illegális bevándorlók tömegei is.

„Alulról” viszont a szeparatizmus és partikularizmus, a legkülönbözőbb önállósulási és elkülönülési törekvések, a törzsi és ideológiai villongások tépázzák az állam tekintélyét és hatáskörét. Ezek számára a „... terrorizmus úgy tűnik fel, mint a nemzetállam által önmagukat elnyomottnak tekintett és azzal szemben önmagukat idegennek érző kisebbségek végső eszköze”. „Az emberek rendkívüli mozgékonyasága mint a modern világ jellemzője felerősíti a terrorista akciók nemzetközivé válását, s ezzel együtt hatékonyságát.” Ugyanakkor: „A vak erőszak emancipálódik... mindenfajta racionalitással szemben, és ezáltal még esély sincs arra, hogy beilleszthető legyen a nemzetközi színteret működtető játékszabályokba.” Mindezt különösen veszélyessé teszi a modern technikai és városfejlődés. „... a nagy nyugati fővárosok igen könnyen és igen gyorsan megbéníthatók, és viszonylag kis ráfordítással olyan hatékony és nagy területekre kiterjedő cselekmények követhetők el ellenük, amilyenekre egykor csupán az államok lettek volna képesek.” Erről különben Huntington is nagyon hasonlóan ír: „A múltban a terroristák csak korlátozott körű erőszakos cselekményekre voltak képesek, itt megölték pár embert, ott levegőbe röpítettek valamilyen létesítményt. A nagyobb erőszakhoz nagyobb katonai erőre volt szükség. Elkövetkezik az idő, amikor már viszonylag kevés terrorista is képes lesz komoly, sőt akár tömegpusztító erőszakos cselekedetek végrehajtására.”

Ilyen tehát az a világ, amelyet *Badie* és *Smouts* bemutat, és könyvüket letéve és a többi említett könyvre is visszagondolva az ember szinte csodálkozik, hogy egyáltalán működik a mai társadalom, hogy többé-kevésbé „normálisan” folyik a mindennapi élet. Szemmel láthatólag *Badie* és *Smouts* meg sem próbálnak valamiféle megoldást, kiutat mutatni, hacsak a könyv

legutolsó bekezdését nem tekintjük annak. E szerint: „A nemzetközi színteret — inkább, mint valaha — olyan elvek megválasztása fogja meghatározni, melyek alapján a társadalmak szerveződnek vagy elrombolják önmagukat. Az iparosodott nyugati országok humanista és demokratikus tradíciókban gazdag, ám sokszor arrogáns, de másoknál nem arrogánsabb népessége kénytelen lesz belátni, hogy nem folytathatja a gazdasági tevékenységet az etikáról és az emberről való reflexiók nélkül.” „Az 'én' és a 'másik' problémája nem csupán filozófiai kérdés, vagy az állami szervek által felvállalt külkapcsolatok problémája. A külpolitika köznapi szinten folyik, és alakítója minden egyes egyén.”

* * *

Végül egy személyes megjegyzés. A fenti sorok írója fizikus. Hogy került erre a területre: a történelem, a szociológia, a politológia területére? A feleletet ott kell keresni, ahol napjainkban sok más természettudós is keresi. Az ún. Pugwash mozgalmat, melynek neve: „Science and world affairs”, azaz a „Tudomány és a világproblémák”, Einstein és Russell alapították az ötvenes években, és mindenki előtt nyilvánvalóvá tették a természettudósok felelősségét világunkért, társadalmunkért. Ez alól a felelősség alól egyikünk sem bújhat ki.

IRODALOM:

- 1 *Francis Fukuyama*: A történelem vége és az utolsó ember. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- 2 *David C. Korten*: Tökéstartársaságok világuralma. Kapu, Budapest, 1996.
- 3 *Hans-Peter Martin — Harald Schumann*: A globalizáció csapdája — Támadás a demokrácia és a jólét ellen, Perfekt Kiadó, Budapest, 1998.
- 4 *Viviane Forrester*: Gazdasági Horror. Kossuth Kiadó, Budapest, 1998.
- 5 *Bertrand Badie — Marie-Claude Smouts*: A visszajára forduló világ — A nemzetközi szintér szociológiája. Aula Kiadó, Budapest, 1998.
- 6 *Samuel P. Huntington*: A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- 7 *Soros György*: A globális kapitalizmus válsága — Veszélyben a nyílt társadalom. Sclar Kiadó, Budapest, 1999.
- 8 *Peter Neuner*: A kereszténység hellénizálódása mint az inkultúráció modellje. Mérleg 35 (1999) 29—42.